

РЕЦЕНЗІЯ
офіційного рецензента на дисертацію
Ірини Вікторівни Безлюдної
«Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР
(друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Актуальність теми дослідження.

Актуальність дисертаційного дослідження І.В.Безлюдної пояснюється кількома факторами. З огляду на жахливі руйнування у ході Другої світової війни країна об'єктивно довго відчувала наслідки воєнного лихоліття, а орієнтована на військово-промисловий комплекс і важку індустрію радянська економіка прирікала соціальну сферу на залишкове забезпечення ресурсами і державною підтримкою. Погіршували становище населення голод 1946-1947 рр. і репресії. Відтак, становище соціально вразливих груп населення, зокрема дітей-сиріт, тривалий час залишалося незадовільним з суб'єктивних причин. Повномасштабне вторгнення росії у 2022 році, убивства та руйнування мають аналогічний негативний вплив на сирітство, тож досвід повоєнного додання цієї проблеми стане цікавим і затребуваним у сучасній Україні.

Наукова актуальність рецензованої дисертації полягає також у необхідності деконструкції міфу про ефективну радянську соціальну політику, що дбайливо охоплювала всіх громадян. До того ж, сучасний напрям історичних досліджень виразно спрямований у бік соціальної історії, тож дисертація І.В.Безлюдної підготовлена у руслі сучасних гуманітарних студій. Вона має практичний потенціал, адже може бути використана не лише істориками, але й для розробки програм сучасної соціальної політики, підтримки та реабілітації дітей-сиріт і безпритульних, а також для підвищення рівня поінформованості суспільства щодо цієї важливої проблеми.

Наукова новизна та обґрунтованість результатів дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів спирається на постановку та розв'язання недостатньо відомої наукової проблеми, пов'язаної з повсякденним життям дітей-сиріт і безпритульних у спеціальних дитячих

зкладах, починаючи з моменту виявлення їх на вулиці й до влаштування в доросле життя після досягнення відповідного віку. Дисертантка повно проаналізувала побутові умови життя сиріт, які перебували під патронатною опікою, протиправні дії працівників дитячих будинків, а також їхнє покарання. Проведено порівняння радянського та європейського досвіду піклування про дітей-сиріт. У процесі роботи з архівними документами авторка виявила й ввела до наукового обігу невідомі раніше документи та матеріали, зокрема фотографії, що ілюструють побут вихованців дитбудинків.

До дисертації залучено широку джерельну базу, яка дозволила сформулювати обґрунтовані положення і висновки. Як позитивний факт варто відзначити широку географічну репрезентацію фактів.

Структура і зміст дисертації.

Структура дисертації І.Безлюдної побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури і додатків. Дисертація містить анотацію та перелік ключових слів українською та англійською мовами, список опублікованих наукових праць авторки за темою дослідження. Також у вступі сформульовано мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні рамки та методологію, визначено наукову новизну, практичне значення і апробацію результатів дослідження.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт, предмет, хронологічні і територіальні межі, мету і завдання.

Актуальність дослідження дисертантка обґрунтовує необхідністю детального вивчення аспектів повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних у повоєнний період, досвід якого може бути використаним для розробки соціальних програм, спрямованих на захист дітей-сиріт у сьогоденні. Крім того, актуальність зумовлена потребою деконструкції одного з радянських міфів про «щасливе дитинство» всіх, без винятку, дітей країни Рад, що не викликає заперечень.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» І.В.Безлюдна провела огляд наукової літератури з досліджуваної проблеми. Дисертантка застосувала хронологічний підхід і дійшла висновку, що радянські історики торкалися проблеми сирітства і безпритульності не прямо, а опосередковано, через діяльність влади з подолання цієї проблеми, допомогу комсомолу, популяризації патронату тощо. До того ж, авторка акцентує на глорифікації керівної партії, поверховому аналізі становища знедолених дітей. Питання безпритульних та бездоглядних дітей, вказує І.В.Безлюдна, а також повсякденне життя вихованців дитячих будинків висвітлювались лише у вигляді невеликих параграфів у загальних працях, що слугували лише фоном.

У сучасній українській історіографії дисертантка констатує розширення тематичного спектру дослідження соціальної історії, у т.ч. на дітей-сиріт. Підсумовуючи огляд історіографічних досліджень, авторка зазначає, що хоча науковці виявляють певний інтерес до окремих аспектів життя дітей-сиріт, наразі бракує публікацій, які б цілісно відтворювали повсякденне життя знедолених дітей у повоєнний час.

Джерельна база включає великий масив архівних документів та матеріалів центральних і регіональних архівів, а також опубліковані джерела, періодичні видання, спогади та фотоматеріали. Оцінюючи джерельну вартість архівних матеріалів, І.В.Безлюдна декларує перевагу «розсекреченим» документам як таким, що характеризуються «більш правдивою інформацією», тоді як «несекретні» хибують на приписки, перебільшення, подекуди фальсифікації задля створення привабливішої загальної ситуації (с.44). На нашу думку, не слід забувати про манію «секретності» в СРСР. «Розсекречені» документи також суб'єктивні і потребують застосування відомого авторці герменевтичного методу, і навіть «несекретний» документ може свідчити правдиво. Назагал підбір джерел є достатнім для виконання поставлених завдань.

І.В.Безлюдна застосувала широкий набір як загальнонаукових (аналізу і синтезу, індукції та дедукції тощо), так і спеціальних (порівняльно-історичний, історико-типологічний та ін.) методів дослідження, що дозволяють усебічно підійти до свідчень, подій чи фактів. Їх сукупність достатня для об'єктивного відтворення повсякденного життя знедолених дітей у період повоєнного сталінізму.

Другий розділ «Безпритульні діти в умовах життя на вулиці» авторка присвятила причинам масового дитячого сирітства і безпритульності, до яких цілком справедливо відносить гибель батьків у роки війни, голод 1946–1947 рр. та повоєнні репресії. Серед безпритульних І.В.Безлюдна слушно виділяє бездоглядних дітей, які, маючи одного або обох батьків, опинилися на вулиці через відсутність до них їхньої уваги. Проаналізувавши дитячу злочинність, авторка вказує, що діти-сироти та безпритульні зазвичай вдавалися до дрібних крадіжок і правопорушень, що слугували засобом виживання на вулиці.

Розглянувши діяльність влади щодо подолання масової дитячої безпритульності і бездоглядності, дисертантка справедливо оцінює її як неефективну, адже основна проблема полягала у відсутності належних умов проживання у дитбудинках, що і штовхала дітей на втечі та протиправну поведінку.

У третьому розділі – «Умови перебування дітей-сиріт у дитячих будинках» – досліджено повсякденне життя і побутові умови вихованців дитячих будинків. Авторка переконує в надзвичайно незадовільному матеріально-побутовому становищі дітей-сиріт упродовж усього досліджуваного періоду. Численні красномовні факти, наведені у розділі, свідчать про катастрофічний стан приміщень, відсутність основних меблів, білизни, одягу, неповноцінне харчування тощо.

Закономірним наслідком тісноти, дефіциту гігієнічних засобів, відносного голоду стало санітарно-гігієнічне неблагополуччя, захворюваність дітей, що розглянуто І.В.Безлюдною в окремому параграфі. Авторка

стверджує, що найчастіше діти страждали від інфекційних та шкірних хвороб, хвороб очей, різних форм туберкульозу, педикульозу.

Незадовільно оцінює дисертантка кадровий склад педпрацівників дитбудинків, де мала місце висока плинність, а вихователі часто не мали педагогічної освіти. Закономірно, що це негативно позначалося на вихованні дітей, їхній соціалізації, призводило до нещасних випадків. Авторка наводить цікаві факти про те, що вчителі були готові виставляти завищені оцінки дітям-сиротам, аби лише випустити їх у доросле життя.

У четвертому розділі, який має назву «Патронат та подальше влаштування безбатченків у самостійному житті», І.В.Безлюдна проаналізувала умови перебування дітей на колективному (колгоспному) та індивідуальному (сімейному) патронатах і подальше влаштування підлітків у дорослому житті.

Дисертантка дослідила обидві форми влаштування сиріт та дійшла обґрунтованого висновку, що патронат не виконав покладені на нього завдання ліквідації безпритульності, хоча й сприяв розвантаженню дитбудинків у перші повоєнні роки. На колгоспному патронаті діти часто залишалися бездоглядними, їхнє матеріальне забезпечення не відрізнялося від становища однолітків з дитбудинків. На сімейний патронат часто брали дітей родини з мінімальним прибутком заради отримання державних щомісячних дотацій утримання дитини.

Висновки дисертації перегукуються із поставленими завданнями. І.В.Безлюдна показала «замкнене коло» проблеми сирітства і безпритульності у повоєнній Україні. Другорядність державної уваги до соціальної сфери спричинила у край складне становище знедолених дітей. Через незадовільну забезпеченість дитбудинків основними речами, медичним доглядом та погане піклування вихователів діти втікали на вулиці, вдавалися до правопорушень, а будучи поверненими до дитбудинків, через вказані причини, знову ж опинялися на вулиці. Патроновані діти, як ілюструє авторка, теж не мали

справжнього дитинства, слугуючи робочою силою у прийомних сім'ях, колгоспах або підставою для отримання державних грошових виплат.

Повнота наукових положень дослідження в дисертації та публікаціях.

У межах підготовки дисертації І.В.Безлюдна опублікувала дев'ять наукових статей у фахових виданнях України. Додатково результати дослідження дисертантки були тричі представлені у виступах на конференціях і «круглих столах». Тематика і зміст публікацій дає підстави твердити про достатню апробацію основних положень і висновків дисертації науковій спільноті.

Практичне значення наукових результатів дисертації.

Отримані результати дозволяють з'ясувати доволі повну і різнобічну інформацію про становище дітей-сиріт і безпритульних у період повоєнного сталінізму. Емпіричний матеріал, положення і висновки стануть затребуваними для розробки навчальних програм з виховання дітей-сиріт. Дисертація принесе користь фахівцям для розробки навчальних програм та тренінгів для вихователів та працівників соціальних служб, які працюють з дітьми-сиротами. Це допоможе їм краще розуміти потреби дітей та ефективніше підтримувати їх.

Дисертація має практичну користь для науковців, адже стане у нагоді дослідникам історії України при підготовці комплексних узагальнюючих праць з історії радянської соціальної політики, історії дитинства тощо, розробці нормативних і спеціальних навчальних курсів.

Відомості про дотримання академічної доброчесності.

У результаті ознайомлення з науковими публікаціями та дисертацією І.В.Безлюдної фактів порушень академічної доброчесності не виявлено.

Зауваження до дисертації.

Разом з позитивними характеристиками дисертації І.В.Безлюдної, слід висловити зауваження і вказати на помилки.

- На нашу думку, історіографія проблеми носить описовий характер. У запропонованому параграфі не завжди можна скласти враження, які

здобутки і недоліки тієї чи іншої праці, взагалі, як відбувався приріст знань у дослідженні історії знедолених дітей в Україні у 1945–1955 рр. На жаль, з історичного огляду дисертантки випала сучасна російська історіографія (до 2014 р.), знайомство з якою, можливо, дозволило б побачити українську специфіку на загальносоюзному фоні.

- Іноді дисертантка захоплюється цитуванням джерел. На сторінках 76, 82, 92, 114, 123, 175 цитати займають щонайменше половину сторінки. На нашу думку, красномовні джерела варто було б умістити в додатках, натомість в основному тексті дисертації слід було повноцінно проаналізувати їх.
- У дисертації наявні русизми, наприклад, «між строк» замість «між рядків» (с.49), «приговор» замість «вирок» (с.67), «облздраввідділ» замість «обласний відділ охорони здоров'я» (с.115, 117), «кожні хвороби» замість «шкірні хвороби» (с.115); неточності в нумерації сторінок плану дисертації (починаючи з параграфу 1.2 і далі); є помилки в оформленні посилань (№ 136 замість 137 на с.45, №223 замість 220 на с.83).
- Погоджуючись зі станом постійного дефіциту «кваліфікованих педагогічних кадрів» у дитбудинках, на що вказує дисертантка на с.99, не можемо погодитись, що це стало наслідком лише належності цієї роботи до «категорії непрестижних і низькооплачуваних професій» (там само). Відома авторці постанова РНК СРСР від 1 вересня 1943 р. «Про поліпшення роботи дитячих будинків» прирівнювала керівників і вихователів дитбудинків по зарплаті й пенсійному забезпеченню до педагогічних працівників шкіл, хоча вони були невисокі. Встановлені вимоги, зокрема стажу роботи або наявності педагогічної освіти, було не просто дотримати через значні кадрові втрати загалом. До того ж, наведений дисертанткою факт про перепризначення на аналогічну посаду скомпрометованого керівника дитбудинку (с.100) свідчить про перетворення «номенклатури посад в номенклатуру осіб», тобто просування «своїх», лояльних, хоча й непридатних, кадрів.

Висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку одержаних наукових результатів.

Висновок щодо відповідності дисертації нормам.

Дисертація Ірини Вікторівни Безлюдної «Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)» є самостійним, завершеним оригінальним дослідженням, яке розв’язує наукову проблему повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних у повоєнний час. Отримані висновки викладені у логічній послідовності, підтверджуються фактами та супроводжуються критичним коментарем, сприяючи підвищенню рівня сучасних знань про соціальну історію.

Рецензована дисертація характеризується високим рівнем наукової новизни, актуальністю, виконана на належному науковому рівні, має практичну значущість та відповідає вимогам Наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертацій» (з наступними змінами) та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №44 від 12 січня 2022 р., а її авторка, Безлюдна Ірина Вікторівна, заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний рецензент –

старший науковий співробітник

відділу історії України другої половини ХХ століття

Інституту історії України

Національної академії наук України,

кандидат історичних наук

12 червня 2024 р.

Віктор КРУПИНА

